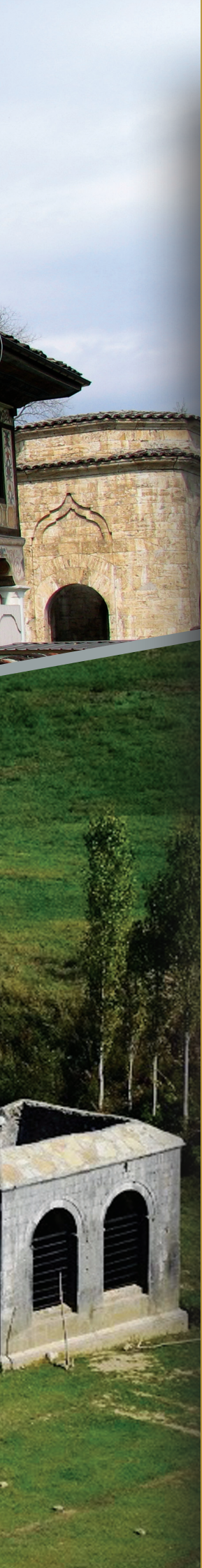

BALKANLAR'DA
OSMANLI KENTİ VE MİMARLIK MİRASI
OTTOMAN CITIES AND ARCHITECTURAL HERITAGE IN BALKANS

Prof. Dr. Mustafa Özer | İ. Medeniyet Ün., Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü

Osmanlılar'ın Balkanlarla tanışması, 1354 yılında Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın Gelibolu'ya, Çimbe Kalesi'ne çıkmasıyla başlamıştır. Balkan coğrafyasının Türkleşip, İslamlaşmasında; Edirne, Dimetoka, Varna, Selanik, Üsküp, Saraybosna, Elbasan, Berat, Mora Yarımadası, Şumnu, Prizren, vd. şehirlerin fethedilmesinin ciddi katkıları olmuştur. Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişmelerinde, dinsel ve sosyal nitelikli yapılar topluluğu olan imaretler ve külliyeler, şehirlerin değişik bölgelerinde kurularak büyük ve kalabalık semtlerin teşekkül etmesinde etkili olmuşlardır. Osmanlı kentlerinin kurulup- gelişmesinde- imarında, genellikle sosyal ve ekonomik bakımdan ülkenin önde gelen kişileri etkili olmuştur. Sultan ve ailesi yanı sıra; üst düzey yöneticiler, tüccar, bilgin, derviş ve asker gibi toplumun ileri gelen varlıklı kişileri, vakıf- imaret sistemi içerisinde yaptırmış oldukları eserlerle, kentlerin fiziki gelişiminde baş rolü oynamışlardır. Bu çalışmada, arşiv ve sahada yapılan araştırmalara dayalı olarak, Osmanlı belgelerinde Rumeli olarak adlandırılan Balkan coğrafyasında kurulmuş olan ülkelerde Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen mimarlık mirasının sayısını ve bunlardan ne kadarının günümüze ulaşabildiğini ana hatlarıyla vermeyi amaçlanmıştır. Gerçekleştirilen imar faaliyetleri kapsamında, Balkan coğrafyasındaki yerleşim birimlerinde (şehir, kasaba, köy, vb.) pek çok farklı işlevli yapı inşa edilmiştir. Bu yapılardan bir kısmı külliye programı içerisinde, bir kısmı da tek yapı ölçeğinde tasarlanıp, inşa edilmişlerdir. Ancak bu yapılardan çok azı, günümüze ulaşabilmiştir. Bunun nedeni de; savaş, deprem, yangın gibi afetler ile ilgili kurumlar ve kişilerin ilgisizliğidir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, mimari, Osmanlı şehri, kültürel miras.

The first step is the Balkan territory of the Ottoman Empire by conquest of the Çimbe Castle in 1354. The most important Ottoman cities in Balkan geography; Adrianople, Didymoteicho, Varna, Thessaloniki, Skopje, Sarajevo, Elbasan, Berat, Plovdiv, Shumen, Prizren. Organization and development of the Ottoman city, religious and social complex with qualified structures are important contribution. This complex was built in different regions of cities, thanks to the establishment of a large neighborhood. The social and economic development of the Ottoman city respects has been leading people effectively. The Sultan and his family, top executives, traders, scholar and soldier built by people like the physical development of cities with buildings.

In this study, based on archive and field researchs. The aim of this research; the geography of Balkans is to determine the number of buildings built during the Ottoman period.

And this building to determine how many of the present day arrived. This research give to us, how much of which are within the scope of the reconstruction activities in the Balkan geography residential units have been built in different functional structures. Some of this structure in the form of complex, which was built as a part of the single building. However, very few of these buildings are still in the present day. The reason for this is; war, earthquake, fire disaster, etc.

Key words: Balkan, Ottoman Empire, architecture, Ottoman city, cultural heritage.

A. Osmanlı İdaresinde Balkan Coğrafyası

Sık ormanlarla kaplı dağ anlamına gelen Balkan kelimesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupada kalan toprakları için kullanılmakla birlikte, Osmanlı belgelerinde bu coğrafya, Rumeli olarak adlandırılmaktadır. Kısa süre sonra bu kavram Balkan Yarımadasının tamamı için kullanılır oldu. Osmanlılar, Bizans'dan fethettikleri Balkan Yarımadası toprakları için Rum-ili adını kullanmağa başladılar.

Osmanlılar'ın Balkanlarla tanışması, M. 1354 yılında Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın Gelibolu'ya, Çimbe Kalesi'ne çıkmasıyla başlamıştır. Ancak, bu tarihten yüzlerce yıl önce, Karadeniz'in kuzeyinden geçen Türk boyları, bu coğrafyada yer tutmuş ve varlığını korumuştur.

Osmanlı Devleti, Rumeli'ye geçtiği andan itibaren yerli halkla iyi geçinme politikası uygulamış, *"istimalet"* vererek yerli halkın Osmanlı'ya meyletmesini sağlamışlardır. Osmanlı padişahları bürokraside de bu prensibi uygulamış *"Reaya fukarası"* nı *"zi-kudret ekâbir karşı"* korumuşlardır. Özellikle Balkanların fethinde *"Toprak ve reaya sultanındır"* prensibini ilan ederek yerli feodallere karşı toprağı ve köylü emeğini; devlet veya tumar rejiminin garantisine altına sokmuşlar, yerel feodallerin yerine merkezi imparatorluk rejimini ihya etmişlerdir.

Osmanlı Devleti, fethettiği topraklarda sömürge siyaseti takip etmediği için fetihden kısa bir süre sonra Balkan yarımadasının iskânına öncelik verdi. Bu coğrafyaya gelenlerin çoğunun gayesi Rumeli'yi yurt edinmekti. Anadolu'da olduğu gibi Balkanlarda da Türkleşme ve İslamlaşma, birbirine paralel yürüdü. Ancak Anadolu'nun Türkler tarafından iskânı ile Rumeli'nin iskânı arasında önemli bir fark olduğu görülmektedir. Anadolu'ya gelenler; Moğol baskısı sonucu göç eden Türkmenlerdir. Aşiret reislerinin yönetiminde güvenli ortam bulabilmek amacıyla daha batıya gitmişler ve Anadolu'nun her tarafında yerleşmişlerdir.

Anadolu'nun fethiyle birlikte dalgalar halinde Anadolu'ya gelen göçmenler önceki yaşam koşullarına uygun olarak göçebe, yerleşik ve kent yaşamını genellikle kendileri seçmişlerdi. Selçuklu Devleti gelen göçmenleri uçlara iskân edebilmişse karşılığında onlardan ülkenin sınırlarını savunma ve koruma görevi istemiştir. Uçlara gönderilen konar-göçerler çok sıkı takip edilmesine rağmen bir türlü denetim altına alınamamış, göçerler daima devlete problem yaratmıştır. Nitekim bir süre sonra Selçuklu iktidarının zayıflaması ve Moğol istilası nedeniyle Türkmen Beylikleri ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Rumeli'deki yerleşme Anadolu'dakinden farklı olarak daima devletin benimsediği resmi iskân politikasına uygun olarak gelişmiştir. Osmanlı'nın Rumeli'deki iskân politikasında, Ortaçağda yaygın olan bir görüşün izleri bulunmaktadır. Buna göre devlet, fethettiği topraklara Anadolu'dan nüfus getirip yerleştirmiş, bölge halkını da kolayca denetim

Harita 1- Balkan coğrafyasının bugünkü siyasi haritası.

altında tutabilmek amacıyla başka yere nakletmiştir. Fethedilen topraklarda, ayaklanma potansiyeli olarak görünen kitlelere dikkat edilmiş, onlar Türk nüfusun yoğun olduğu yerlere taşınıp iskân edilmiştir.

Osmanlı Devleti, Rumeli'nin iskânı konusunda çok dikkatli davranmış ve iskân politikasını hassasiyetle uygulamıştır. Devlet Anadolu'da hayvanlarına otlak bulmak için mevsime göre yer değiştiren konar- göçerlere iskân konusunda öncelik vermeyi tercih etmiştir. Böylece miri arazi haline getirilmiş olan Rumeli'de, konar-göçerlerin toprağa bağlanması, askeri sınıfa dâhil olmaları, Rumeli'de nüfus ve tımarlı sipahi sayısının artırılması aynı anda sağlanmış oluyordu.

Osmanlı Devletinin kuruluşunda etkin olan gaza politikası Rumeli'nin fethinde de devam ettirilmiştir. Aşiret reislerinin, aşiret üyeleri üzerindeki gücü onların toplu olarak hareket etmesini kolaylaştırıyordu. İslamiyet'i benimsemiş olan Türkmen gaziler kahramanlık ve ekonomik koşulların bir araya geldiği yaşam biçimi içinde, Osmanlı Devletine hizmet ederken Rumeli'nin fethini ve iskânını da kolaylaştırıyorlardı.

Rumeli'nin iskânına öncülük edenler arasında; Çandarlı Vezir ailesi ile gaziler, aşiret reisleri ve mensupları, Anadolu yayaları, akıncılar (Malkoçoğlu, Mihaloğlu, Evranosolu, Turhanoglu aileleri), dervişler ve tımarlı sipahileridir.

Balkan coğrafyasının Türkleşip, İslamlaşmasında; Edirne, Dimetoka, Varna, Selanik, Üsküp, Saraybosna, Elbasan, Berat, Mora Yarımadası, Şumnu, Prizren, vd. şehirlerin fethedilmesinin ciddi katkıları olmuştur. Bu fetihlerin gerçekleşmesinde de; Sırsındığı, Çirmen, Kosova, Niğbolu, Varna ve Mohaç savaşlarının Osmanlılar lehine sonuçlanmasının büyük katkıları olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Balkan coğrafyasının fethedilmesiyle birlikte bölgeye, fetih ve iskân politikası doğrultusunda Anadolu'dan (Konya, Karaman, Manisa, Aydın, Maraş, vd.) kitleler halinde göçler olmuş ve böylece söz konusu coğrafya hızla Türkleşip, İslamlaşmış, bu coğrafya vatan haline getirilmiştir.

Balkan coğrafyasının Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte bölgede hızlı bir imar faaliyeti başlamış; yeni şehir ve kasabalar kurulduğu gibi, mevcut şehirler de büyütülerek geliştirilmiş ve şenlendirilmiştir. Osmanlı kentlerinin kuruluş- gelişmesinde- imarında, genellikle sosyal ve ekonomik bakımdan ülkenin önde gelen kişileri etkili olmuştur. Sultan ve ailesi yanı sıra; üst düzey yöneticiler, tüccar, bilgin, derviş ve asker gibi toplumun ileri gelen varlıklı kişileri, vakıf- imaret sistemi içerisinde yaptırmış oldukları eserlerle, kentlerin fiziki gelişiminde başrolü oynamışlardır.

Gerçekleştirilen imar faaliyetleri kapsamında, Balkan coğrafyasındaki yerleşim birimlerinde (şehir, kasaba, köy, vb.) pek çok farklı işlevli yapı (*imaret, cami, mescit, türbe, çarşı, han, kervansaray, bedesten, arasta, dükkan, hamam, medrese, mektep, kütüphane, köprü, tekke, zaviye, hanıkah, imaret, çeşme, sebil, şadırvan, su kemeri, maksem, su terazisi,*

sarnıç, değirmen, havuz, buzhane, kule, kale, darphane, saray, köşk, kasır, konut, hastane, postane, saat kulesi, elektrik fabrikası, hastane, kışla, namazgâh, trafo, okul, kilise, depo, imalathane, vd.) inşa edilmiştir. Bu yapılardan bir kısmı külliye programı içerisinde, bir kısmı da tek yapı ölçeğinde tasarlanıp, inşa edilmişlerdir.

Bazı bölgeleri daha kısa, bazı bölgeleri daha uzun süreli olmak üzere, M. 1354- 1913 yılları arasında Osmanlı idaresinde kalan Balkan coğrafyası (Rumeli)nda inşa edilen mimarlık eserlerinin tamamının tespitine yönelik olarak günümüze kadar bazı araştırma ve yayınlar yapılmıştır. Yerli ve yabancı bilim insanları tarafından gerçekleştirilen bu çalışmaların bir kısmı yalnızca arşiv belgelerine, bir kısmı saha çalışmalarına, bir kısmı da hem arşiv ve hem de saha araştırmalarına dayalı olarak hazırlanmıştır. Balkan coğrafyasındaki (Rumeli) Osmanlı şehirleri ve imar faaliyetleri üzerine araştırma ve yayın yapan bilim insanlarından bazıları; E. H. Ayverdi, M. Kiel, S. Eyice, G. Elezovic, H. İnalçık, A. Andrejevic, Ö. L. Barkan, L. Kumbaracı- Bogojevic, W. H. Duda, M. T. Gökbilgin, H. Kaleşi, A. Pasic, M. Z. İbrahimgil, M. Sokoloski, N. Todorov'dur. Kuşkusuz bölgenin tarihini farklı yönlerden ele alan (askeri, siyasi, ekonomik, ticari, demografik, imar faaliyetleri, vd.) yerli ve yabancı bilim adamlarının hazırladığı araştırma ve yayınlar da bulunmaktadır.

Biz bu çalışmada, arşiv ve sahada yapılan araştırmalara dayalı olarak, Osmanlı belgelerinde Rumeli olarak adlandırılan Balkan coğrafyasında kurulmuş olan ülkelerde Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen mimarlık mirasının sayısını ve bunlardan ne kadarının günümüze ulaşabildiğini ana hatlarıyla vermeyi amaçladık. Bunu yaparken de, Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasına yapmış olduğu yatırımı ve vermiş olduğu önemi, elde ettiğimiz sonuçlar doğrultusunda ortaya koymaya çalıştık. Ki bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nin, verimli topraklara sahip Balkan coğrafyasının iskânı, imarı, üretim ve ticari potansiyelinin geliştirilmesi için hangi politikaları uyguladığı ve elde edilen sonuçlar ortaya konulmuştur.

B. Osmanlı Şehrinin Fiziki Yapısına Genel Bir Bakış

Osmanlı belgelerinin dili ile "*bâzâr durur, cum'a kılunur*" yerleşim birimleri olarak tanımlanan şehir ve kasabalar, belirli bir fiziki ve sosyal organizasyona sahipti. Osmanlı şehir planında egemen ögeler, "*cami*" (*dini merkez*), "*bedesten*" (*ticari merkez*) ve "*imaret*" siteleridir. Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişmelerinde, dinsel ve sosyal nitelikli yapılar topluluğu olan imaretler, şehirlerin değişik bölgelerinde kurularak büyük ve kalabalık semtlerin teşekkül etmesinde etkili olmuşlardır.

Şehirlerin ana unsuru olan bu kurumların tamamına yakını vakıf yapılarıdır. Hatta esnaf çarşılarındaki dükkânların büyük bir kısmı da vakıflara aittir. Osmanlı şe-

hirlerinin kurulması ve gelişmesinde, vakıf eserlerinin de büyük katkısı vardır. Dini, eğitim, sosyal ve ticari işlevlere sahip müesseseler, şehirlerin fiziki yapısını meydana getiren unsurların önemli bir grubunu teşkil etmektedirler. Cami, mescid, zaviye, türbe gibi dini; medrese ve mekteb gibi eğitim; darüşşifa ve bimarhane gibi sağlık; dükkân, arasta, han ve bedesten gibi ticaret ile ilgili alanlarda faaliyet gösteren kurumların, vakıf sistemi doğrultusunda kurularak geliştirilmeleri, şehir ve kasabaların fiziki yapısının şekillenmesinde ve büyümesinde önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı şehirlerinin entelektüel merkezi konumundaki **cami** yakınında kitapçılar, ciltçiler, deri eşya satıcıları ve terlikçiler bulunur. Dericileri izleyen dokumacılar sonra marangozlar, çilingirciler ve bakırcılar gelir. Merkezden en uzakta yer alan zanaatçılar demircilerdir. Şehrin kapılarına yakın yerlerinde de, alıcıları daha çok köylüler olan saraçlar ve eyerciler; bunlardan sonra da, en dışta tabakhane ve boyahaneler yer almaktadır. Çevrede, çömlükçiler de faaliyetlerini icra etmektedirler.

Pazar Yerleri (Çarşı): Anadolu-Türk şehirlerinde ve Osmanlı Dönemi'nin ilk zamanlarında "pazar yerleri" (çarşı), Kale'ye yakın bir yerde kurularak geliştirilmeye çalışılmıştır. Kaleye birkaç yüz metre mesafede kurularak gelişen çarşılar, daha sonraları şehrin merkezinde şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı şehirlerinde bulunan "**pazar yerleri**"nde, ortak bir planın uygulandığı görülmektedir. Aynı malların üreticileri, imalatçıları ya da satıcıları, birbirine yakın yerlerde yerleşmektedirler. Her ticaret dalının üyeleri "pazar"ın belli bölümünü işgal ederlerdi. Ticari faaliyetlerin yapıldığı mekânda yerleşme sırasının ve düzeninin bütün İslam şehirlerinde aynı olduğu anlaşılmaktadır. Şehre gelen yollar buralarda sonuçlanır ve aralarında düzenli bir ilişki vardır. Bu odak noktalarındaki çatı; ekonomik etkinliklerin sahnesi konumundaki "**çarşı**", "**pazar yerleri**", "**arasta**" ve "**dükkân**"lar ile doldurulmuştur. Büyük tüccarların bulunduğu, transit ticarete konu olan malların alınıp- satıldığı ve **şehrin esas merkezi**, **kalbi durumundaki "bedesten"** etrafında, sadece bir geceleme yeri niteliği taşımayan, aynı zamanda ticari aktivitenin de gerçekleştirildiği "**han**"lar yer almıştır. Çoğunlukla şehrin büyük cami ya da camilerinden bazıları da burada yer almaktadırlar. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru, **adeta insan kalbinden vücuduna dağılan damarlar gibi**, bir yayılma söz konusudur. **Yayılmamanın mihverini de**, "**bedesten**"den başlayan ve "**uzunçarşı**" denilen geniş cadde oluşturur. **Uzunçarşı**, şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu bir mekândır. Buraya açılan sokak ve caddelerde, her biri ayrı iş kolunda mal ve hizmet üreten esnaf örgütleri yerleşmiştir. Esnafın şehir planındaki yerleşimi, büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp- satıldığı kapalı pazar yeri konumundaki "**Bedesten**"e göre olmuştur. Bedesten'in hemen yakınında, şehirde ülkeler ve şehirler- arası pazar için üretim

yapan zanaat dalları, onları bu ana uğraşı koluna katkısı olan meslek grupları, sırasıyla akarsuya veya başka özel isteklere gerek duyan iş kolları sıralanmıştır. İş kollarının şehir içinde, bu ana odak noktasına (Bedesten'e) göre yer alması, Osmanlı şehirlerindeki çarşı ve pazarların genel düzenini ortaya koymaktadır. Şehir planı, bu ana damarlar çerçevesinde yer alan mahallelerle tamamlanmış olmaktadır.

Osmanlı şehirlerinin temel yerleşme alanı, ictimai ve fiziki unsuru konumundaki mahalle; genellikle bir dini yapının, imaretin ya da pazarın etrafında gelişmiş, bünyesinde çok sayıda evi de bulunduran bir birimdir. **Mahalle;** birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş topluluğun yaşadığı sosyal ve fiziksel bir birimdir. Osmanlı çağındaki tanımı ile, aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. İslam şehirleri için gözlenenler, bir ölçüde Osmanlı şehri için de doğrudur.

Osmanlı şehirlerinde de genellikle müslüman olmayanlar, ayrı mahallelerde bir arada oturuyorlardı. Bundan başka, kimi meslek mensupları, kendi mesleklerinin adları ile anılan mahallelerde topluca yaşamışlardır. Ancak, bu ayrı grupların şehir içindeki kümeleşmesi; diğer insanlarla her türlü organik ve sosyal bağlarını keserek, kendilerine ait bir şehir kesiminde, dışa kapalı bir birim oluşturdukları yargısına götürecek ölçüde değildir. Şehrin kültür, sanat ve ticaret kesiminde kendini gösteren gruplaşmaların, bütünüyle mahallelere yansımadağı; bir mahallede boyacı, ekmekçi, berber, kalaycı gibi çeşitli mesleklerden kişilerin bir arada yaşadığı belgelerden anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Balkan şehirlerinin nüfus bileşimlerinde, Türk- Müslüman unsurun oranı büyük ağırlık kazanmıştır. Ayrıca, istenilen koşullara uymayı kabul ve yükümlülükleri yerine getirdikten sonra mahalle değiştirmek, başka bir şehre göç etmek, Osmanlı toplumunda açıktır. Bu nedenle, şehirde kiracılara, bir başka yerden gelenlere rastlamak da mümkündür. Birlikte ekonomik uğraşıda bulunan, para ve emek ortaya koyarak ticaret yapan müslüman ve zımmilerin sosyal yaşantılarını da birbirlerine

Fotoğraf 1- Arnavutluk/Elbasan'daki Osmanlı dönemi mahalle-kent dokusu.

açık, aynı çevrelerde geçirmeleri olağan bir durumdur. Aynı zımni mahallelerinin varlığı; doğal olarak inanç, gelenek ve kültür birliğine sahip kimselerin bir arada yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezi otoritenin zayıf olduğu, Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının, yerleşmeye ve yaşama düzenine yaptığı etkilere bağlanabilir.

Mahalle, şehir hayatının fiziksel merkezi olduğu kadar, buralarda yaşayan bütün halkın katıldığı bir tarikatın, loncanın veya aynı dine mensup insanların yerel yaşama birimi olarak düşünülebilir. **Mahalle'nin temsilcisi** Selçuklu Dönemi'nde "iğdiş" iken, Osmanlılar'da bunun yerini "**mahalle kethüdası**" almıştır. Ancak, mahalle kethüdalığı zamanla terk edilmiş ve ön plana imamlar çıkmıştır. Kısaca, Osmanlı şehri, aralarında organik bir bağlantı olmayan, mahalle denilen birimlerin meydana getirdiği bir bütündür.

Osmanlı şehirlerinde konut bölümleri, ticaret alanlarından genellikle ayrıdır. Oldukça gösterişsiz olan evlerin biçimi, işlevsel bir yapı eyleminin sonucunda ortaya çıkmıştır. Aynı karakterdeki evler, dar ve düzgün olmayan yol strüktürlerini meydana getirmiştir. İslam şehirlerinde de görülen çıkmaz sokaklar, mahallelere ulaşan ana yollardan evlere uzanan özel yollar şeklindedir. Osmanlı şehirlerinde planlanmış bir meydan hemen hemen yok gibidir. Açıklıklar, cami, mescit ve çeşmenin çevresinde ya da pazarlarda kendiliğinden oluşmuştur.

Yeni kurulacak veya imar ve iskânı arzu edilen bir **şehirin yeni bir mahallesi (semti)**, genellikle bir vakıf eseri olan cami etrafında bulunan mektep, medrese, kütüphane, türbe, imaret, han, hamam, çeşme, aşhane ve meşruta binaları gibi yapıların oluşturduğu "**külliyelerle de teşkil edilmektedir**". Bunlar yalnızca ibadet yeri, öğretim merkezleri ya da fakir mutfağı oldukları için değil; fakat çevrelerinde başka toplantı ve değişik aktivitelerin yapılmasına yarayacak bina ve yerlerin gelişmesine, dolayısıyla da şehirlerin fiziki yapısına, yön verdikleri için birer katalizör rolü de oynamışlardır. Etrafında gelişen yapılarla bir yerleşim birimi meydana getiren ve böylece, şehrin fiziki yapısının şekillenmesine katkıda bulunan tekke ve zaviyeler, XVI. yüzyıldan sonra işlevini kaybederek birer mahalle camii veya mescidi haline dönüşmüşlerdir. Anadolu başta olmak üzere Balkanlar ve diğer Osmanlı şehirlerinde, yukarıda genel hatları ile belirttiğimiz ortak tabloyu bulabiliriz.

Yukarıda ana hatları ile izah ettiğimiz Osmanlı şehirlerinin fiziki karakterini, yaklaşık olarak 550 yıl Osmanlı idaresinde kalan Balkan coğrafyasındaki ülkelerde bulunan [Arnavutluk (Berat, Elbasan, Dıraç, vd.), Bosna- Hersek (Saraybosna, vd.), Bulgaristan (Filibe, Şumnu, İhtiman, vd.), Hırvatistan, Karadağ, Kosova (Prizren, Priştine, vd.), Macaristan (Peç, Zigetvar, vd.), Makedonya (Üsküp, Kalkandelen, İştib, Ohri, vd.), Romanya, Sırbistan ve Yunanistan (Dimetoka, Selanik, Larissa- Yenişehir, Kavala, Rodos, Girit, vd.)] şehirlerde de görebiliyoruz.

C. Balkanlar'da Osmanlı Mimarlık Mirası

Günümüzde üzerinde **11 ülkenin kurulduğu Balkan coğrafyasındaki** şehir, kasaba ve köyler ile yollar üzerinde Osmanlı Dönemi'nde; dini, ticari, askeri, eğitim, su, kamu, konaklama, sosyal, endüstri, vb. işlevlere yönelik olarak inşa edilmiş sayıları binleri bulan yapı bulunmaktadır. **İmaret, cami, mescit, türbe, çarşı, han, kervansaray, bedesten, arasta, dükkan, hamam, medrese, mektep, kütüphane, köprü, tekke, zaviye, hanikah, imaret, çeşme, sebil, şadırvan, su kemeri, maksem, su terazisi, sarnıç, değirmen, havuz, buzhane, kule, kale, darphane, saray, köşk, kasır, konut, hastane, saat kulesi, elektrik fabrikası, hastane, kışla, namazgâh, trafo, okul, kilise, depo, imalathane, vd.** olmak üzere çok çeşitli yapı türü şeklinde karşımıza çıkan bu imar faaliyetlerinin, Anadolu coğrafyasındaki benzer bir gelişim ve çeşitlilik gösterdiğini söylemek mümkündür.

İnşa edilen yapılar arasında sayısal bakımdan ilk sırayı, bir külliye programı çerçevesinde tasarlanmış olan cami ve mescitler almaktadır. Bunu sırasıyla; zaviye, türbe, tekke, mektep- medrese, han, - kervansaray, çeşme ile diğer yapılar izlemektedir.

Balkan coğrafyasında Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen mimarlık eserleri incelendiğinde; plan, kütle, hacim biçimlenişi, malzeme- teknik, cephe düzeni, bezeme programı, vd. bakımlardan Anadolu'daki çağdaşlarıyla büyük benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılarda gözlenen bazı farklılıkların, bölgenin yerel geleneklerinin etkisinden kaynaklandığı söylenebilir. Gerek şehirlerdeki imar faaliyetlerindeki yoğunluk ve gerekse mevcut yapıların, İstanbul, Bursa gibi şehirlerdeki anıtsal Osmanlı eserleri ile - özellikle bezeme açısından-, boy ölçüşebilecek düzeyde olmaları, yapı faaliyetinde merkezi idarenin (başkent) etkisi ile açıklanabilir.

D. Balkanlar'daki Osmanlı Mimarlık Mirasının Ülkelere Göre Dağılımı

Yaklaşık 550 yıl (1354-1913) Osmanlı idaresinde kalan Balkan coğrafyasında, günümüzde 11 ülkenin kurulmuş olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu ülkeler, özellikle **akıncı- uç beyi** olarak bildiğimiz; Turhanoğulları, Mihaloğulları, Malkoçoğulları ve Evranosoğulları gibi ailelerin öncülüğünde hızla fethedilmiş ve başta bu aileler olmak üzere, Anadolu'dan getirilen Türkmenlerin iskân edilmesi ile hızla Türkleşip, İslamlaşmıştır. Buna bağlı olarak da; başta akıncı aileleri olmak üzere, devlet ileri gelenleri, kadı, tüccar, bilgin, vd. tarafından kurulan vakıflar ve yaptırmış oldukları mimarlık eserleriyle hızla imar edilmişlerdir.

Kuşkusuz bölgede bulunan ülkelerin bugünkü sınırları ile Osmanlı Dönemi idari taksimatı karşılaştırıldığında, bazı farklılıklar tespit edilmektedir. Osmanlı Dönemi'nde bir eyalete, sancağa, kazaya bağlı olan bazı yerleşim birimle-

Fotoğraf 2- Arnavutluk, Elbasan Nazir Bey Camii, restorasyon öncesi fotoğrafı (yapım tarihi, 1599).

rinin, bugün birkaç farklı ülkenin sınırları içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada biz, bir karşılığa meydan vermemek için, güncel ülke sınırlarını dikkate alarak bir değerlendirme yapmayı tercih ettik.

Osmanlı Dönemi'nde Rumeli olarak bildiğimiz Balkan coğrafyasında inşa edilmiş mimarlık eserlerinin tespitine yönelik yapılan çalışmalar sonucunda, ülkelere göre aşağıdaki sayısal döküm ortaya çıkmaktadır:

Arnavutluk: Osmanlı idaresinde kaldığı 1394- 1913 yılları arasında önemli tarihi olaylara tanıklık eden ülke fetihler sonrasında, yukarıda belirttiğimiz iskan siyaseti doğrultusunda, hızla iskan edilmiş ve ülke Türkleşip, İslamlaştırılmıştır. Arnavutluk'un belli başlı şehirleri arasında;

Fotoğraf 3- Arnavutluk/Tiran, Ethem Bey Camii (18. yy).

Fotoğraf 4- Arnavutluk/İşkodra, Kurşunlu (Buşatlı Mehmed Paşa) Camii (1773-74).

Avlonya, İşkodra, Elbasan, Berat, Dıraç, Tiran, Tepedelen belirtilebilir. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda ülkede, Osmanlı Dönemi'nde, değişik işlevli (dini, ticari, askeri, sosyal, eğitim, vb.) toplam **1015** adet eser inşa edilmiştir. Ne yazık ki bu eserlerden çok azı (1/3) günümüze ulaşabilmiştir.

Bosna- Hersek: Balkan coğrafyasının Osmanlı yönetimine girmesinde Dimetoka ve Üsküp'ün fethinin büyük rolü olmuştur. Özellikle Üsküp'ün Osmanlı yönetimine girmesi ve burada bir uç beyliğinin kurulması ile başta Kosova, Bosna- Hersek, Arnavutluk olmak üzere pek çok bölgenin fethi kolaylaşmıştır. Osmanlı yönetimine girdikten sonra sancak statüsü verilen Bosna bölgesi, nüfus bakımından hızla iskân edilmiş ve buna bağlı olarak da yoğun bir imar faaliyetine sahne olmuştur.

Fotoğraf 5- Bosna- Hersek, Mostar Köprüsü (1566).

Fotoğraf 6- Bosna- Hersek, Poçitel, Şişman İbrahim Paşa (Ali Paşa) Camii ve çevresi (18. yy).

Fotoğraf 7- Bosna- Hersek, Mostar'ın eski kent dokusu.

Ülkenin önemli şehirleri; Saraybosna, Travnik, Mostar, Blagay, Banyaluka, Poçitel, Bihaç, Foça, Vişegrad belirtilebilir. Bosna- Hersek'te, Osmanlı yönetiminde kaldığı 1428-1908 yılları arasında, gerek bir külliye programı içerisinde ve gerekse tek yapı ölçeğinde çok çeşitli (cami, mescit, medrese, türbe, hamam, han, köprü, tekke, vd.) yapı inşa edilmiştir. Araştırma ve incelemeler sonucunda ülkede toplam 3560 adet eserin inşa edildiğini ancak, savaş, deprem, yangın, vd. nedenlerle bunlardan çok azının (1/3) günümüze ulaştığını söyleyebiliriz.

Bulgaristan:1361 yılında Edirne'nin ve ardından 1371'de Çirmen kazası ile 1390'da Filibe'nin yılında Osmanlı idaresine girmesi ile birlikte, bölgenin önemli bir bölümü fethedilmiştir. Sonrasında da, devletin fetih ve iskân politikasına uygun şekilde, başta Malkoçoğlu ve Mihaloğlu isimli akıncı aileleri olmak üzere, devletin ileri gelenleri tarafından kurulan vakıflar marifetiyle hızla imar edilerek kent ve kasabalar şenlendirilmiştir. Tarihe **93 harbi** olarak geçen II.

Fotoğraf 8- Bulgaristan/Şumnu, Şerif Halil Paşa (Tombul) Camii (1744).

Fotoğraf 9- Bulgaristan/Filibe, Murad Hüdavendigâr Camii (1369-1389).

Fotoğraf 10- Bulgaristan/Razgrad İbrahim Paşa Camii (1530- 35).

Osmanlı- Rus savaşı sonrasında (1877-78) bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı Devleti'nden ayrılan Bulgaristan devletinin sınırları içerisinde kalan kent, kasaba ve köylerde, Osmanlı Mimarisi'nin temsilcisi konumunda olan pek çok yapı bulunmaktadır. Bu yapıların çoğu; Şumnu, Filibe, İhtiman, Karlova, Razgrad, Vidin, Eski Cuma, Pazarcık, Köstendil gibi büyük ve orta ölçekli yerleşim yerlerinde bulunmakla birlikte, köy ve yollar üzerinde de inşa edilmiş yapılar tespit edilebilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Bulgaristan'da da değişik işlevli pek çok yapı inşa edilmiştir. Arşiv ve sahada yapılan araştırmalar sonucunda, Osmanlı döneminde ülkede toplam 3339 adet yapı inşa edilmiştir. Ancak, diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi, burada da ciddi bir tahribat- yok olma söz konusudur. Savaş, deprem, yangın, vd. nedenlerle, ülkedeki Osmanlı mimarlık mirasının neredeyse 2/3'ü günümüze ulaşamamıştır.

Hırvatistan: Onbeşinci yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar Hırvatistan topraklarını idaresi altında tutan Osmanlılar, kesintili de olsa bölgenin bazı kentlerinin kontrolünü 18. yüzyılın ortalarına kadar elinde bulundurmaya devam etmiştir. Ülkenin önemli şehirleri arasında; İlok, Split, Osijek belirtilebilir. Yapılan araştırma ve ince-

Fotoğraf 11- Kosova/Prizren, Sinan Paşa Camii (1615).

lemeler sonucunda ülkede Osmanlı idaresinde toplam 241 adet eserin inşa edildiği bilinmektedir. Ancak, ülkenin yaşamış olduğu savaş, deprem vd. olaylar nedeniyle bu yapılardan çok azı varlığını koruyabilmiştir.

Kosova: Kosova meydan savaşı (1389) ile Osmanlı idaresine giren Kosova bölgesi, 1913 Londra antlaşması ile Sırbistan'a bırakılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde pek çok kenti bünyesinde barındıran bir vilayet olan Kosova'nın önemli şehirleri arasında; İpek, Priştine, Prizren, Yakova belirtilebilir. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda Osmanlı Dönemi'nde ülkede, değişik işlevli (cami, mescit, türbe, tekke, han, hamam, köprü, kale, çeşme, vd.) toplam 532 adet eserin inşa edildiği tespit edilmiştir. Bütün Balkan coğraf-

Fotoğraf 12- Macaristan/Šikloš, Malkoç Bey Camii (16. yy.).

Fotoğraf 13- Macaristan/Pecs, Yakovalı Hasan Paşa Camii (16. yy. ikinci yarısı).

Fotoğraf 14- Macaristan/Pecs, Gazi Kasım Paşa Camii (1543- 46).

yasında olduğu gibi, bu bölgede de cereyan eden savaş, deprem, vb. olaylar dolayısıyla inşa edilen bu eserlerin önemli bir bölümü yıkılıp, yok olmuştur. İnceleme ve araştırmalar sonucunda, bu ülkedeki Osmanlı yapılarından önemli bir kısmının (2/3'ünün) günümüze ulaşamadığı anlaşılmıştır.

Macaristan: Osmanlı Devleti, kesintilerle ve kısmi olarak idaresini elinde bulundurdukları Macaristan'da hâkimiyeti, esas itibarıyla 16. ve 17. yüzyıllar boyunca sağlamışlardır. Osmanlı tarihine Mohaç, Estergon, Zigetvar savaşlarıyla geçen ülkenin önemli şehirleri arasında; Zigetvar, Peç, Mohaç, Eğri, Budapeşte belirtilebilir. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda ülkede Osmanlı idaresinde toplam 724 adet eserin inşa edildiği bilinmektedir. Bu eserlerden günümüze ise ancak 1/3'ü ulaşabilmiştir.

Makedonya: I. Kosova Savaşı sonrasında (1389) Osmanlı yönetimine giren bölgenin esas fetih süreci, Paşa Yiğit Bey'in 1392 yılında Üsküp'ü Osmanlı topraklarına katmasıyla tamamlanmıştır. 1913 yılına kadar bölgenin idaresi Osmanlı Devleti'ndeydi. Makedonya'nın önemli şehirleri arasında; Üsküp, Kalkandelen, Ohri, İştip, Manastır, Kumanova, Resne, Köprülü belirtilebilir. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda ülkede, Osmanlı idaresinde, toplam 1413 adet yapının inşa edildiği bilinmektedir. Cami, mescit, medrese, mektep, tekke, han, hamam, bedesten, köprü, kale, kule, değirmen, vb. nitelikte değişik fonksiyonlu bu yapılardan 500 civarında eser, bakım ve onarımlarla varlığını sürdürmektedir.

Fotoğraf 15- Makedonya/Üsküp, İsa Bey Camii (1475).

Fotoğraf 16- Makedonya/Üsküp, İsa Bey Çifte Hamamı (1531).

Fotoğraf 17- Makedonya/Üsküp, Sultan Murad Camii (1436).

Fotoğraf 21- Makedonya, Kalkandelen Alaca Camii ve türbesi (1833).

Fotoğraf 18- Makedonya/Üsküp, Saat Kulesi (16. yy.).

Fotoğraf 22- Makedonya, Ohri'den sokak dokusu.

Fotoğraf 19- Makedonya, Üsküp, Davud Paşa Hamamı (1489- 1497).

Fotoğraf 20- Makedonya, İştip, Bedesteni (16- 17. yy.).

Fotoğraf 23- Makedonya/Kalkandelen, Harabati Baba Tekkesi (1538).

Romanya: Osmanlı idaresine girdiği 1484 yılından 1878 yılına kadar ülkede, değişik fonksiyonlu pek çok mimarlık eseri inşa edilmiştir. Önemli şehirleri arasında Bükreş, Baba-dağ, Dobruca, Hırşova, Köstence, Temeşvar'ın olduğu ülkede, yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda, Osmanlı idaresinde toplam **291** adet yapının inşa edildiği bilinmektedir.

Fotoğraf 24- Makedonya/Kalkandelen, Çifte Hamam (16. yy.).

Fotoğraf 25- Makedonya/Üsküp, Dağıstanlı Ali Paşa Türbesi, (solda).
Fotoğraf 26- Makedonya/Üsküp, Beyhan Sultan Türbesi, (sağda).

Fotoğraf 27- Makedonya/Üsküp, Kurşunlu Han.

Yunanistan: Çirmen kazasının 1371 yılında Osmanlı yönetimine girmesiyle Rumeli olarak adlandırılan Balkan coğrafyasında fetih faaliyetleri hızlanmıştır. Günümüzde Yunanistan olarak bilinen ve bünyesinde pek çok adayı da barındıran coğrafyanın fetih süreci aynı anda olmadığı gibi, Osmanlı idaresinden çıkışı da kademeli olmuştur. Mora yarımadası, Girit, Selanik, Dimetoka, Atina, Serez, Kavala, Gümülcine, Larissa- Yenişehir gibi önemli yerleşim birimlerine sahip ülkenin fethinde, özellikle akıncı ailelerinden Turhanoğulları ile Evranosoğulları önemli rol oynamışlardır. 1829 yılından itibaren bu bölgedeki topraklarını kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti, son olarak I. Dünya Savaşı sonrasında, 1918 yılında yapılan anlaşma doğrultusunda Yunanistan ile sınırını oluşturmuştur. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda; ülkenin hemen her yerleşim bi-

Fotoğraf 28- Yunanistan/Kos, Defterdar İbrahim Efendi Camii (18. yy. sonları).

Fotoğraf 29- Yunanistan/Istanköy (Kos), Lonca Camii.

Fotoğraf 30- Yunanistan/Midilli, Nazır Kulaksızade Mustafa Ağa Camii (1825).

riminde karşımıza çıkan Osmanlı Dönemi'ne ait mimarlık mirasının, değişik işlevli yapılardan oluştuğunu ve sayısının binleri geçtiğini söylemek mümkündür. Kuşkusuz diğer Balkan ülkeleri gibi, Yunanistan'da da Osmanlı mimarlık mirasının aynı kaderi yaşadığı görülmektedir. Savaş, deprem, yangın, vd. nedenlerle, ülkede Osmanlı idaresinde inşa edilen toplam 3771 adet yapıdan yarısından fazlasının yok olduğu gözlenmektedir.

Sırbistan, Karadağ: Osmanlı idaresinde bulunduğu 14. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar bölgede pek çok savaş meydana gelmiştir. Kuşkusuz bu coğrafya, Osmanlı sonrasında da pek çok savaş, deprem, yangın gibi afetlere maruz kalmış ve bu durum, bölgedeki yerleşim birimlerini ve dolayısıyla mimarlık mirasını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenledir ki, savaş, dep-

rem, yangın gibi afetler yanı sıra, -belirli bir süre de olsa-, siyasi faktörlerin, bölgedeki Osmanlı mimarlık mirasının tahribinde ve yok olmasında en önemli etkenler arasında olduğunu söyleyebiliriz.

Günümüzde Sırbistan ve Karadağ iki ayrı devlet olarak varlığını sürdürmekle birlikte; Voyvodina ve Sancak gibi Sırbistan'a bağlı iki önemli özerk bölge bulunmaktadır. Bütün bu coğrafya göz önüne alındığında karşımıza; Belgrad, Karlofça, Dubrovnik, Yeni Pazar, Niş, İpek, Budva, Podgorica, Niksiç, Drina, Konjic, belirtilebilir. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda ülkede, Osmanlı idaresinde toplam **1098** adet eserin inşa edildiği bilinmektedir. Bu eserlerden 2/3'ünün günümüze ulaşmadığı, saha çalışmalarına tespit edilmiştir.

Yukarıda genel hatlarıyla Balkan coğrafyasındaki Osmanlı mimarlık mirasının sayısal dökümünü vermeye çalıştık. Arşiv, kütüphane ve saha çalışmalarına dayalı olarak yapılan çalışmalar sonucunda, günümüzde 11 ülkenin varlığını sürdürdüğü ve Rumeli olarak adlandırdığımız, Türkiye sınırları dışında kalan **Balkan coğrafyasında**, değişik işlevli toplam **15.984 yapının inşa edildiği** saptanmıştır.

E. Sonuç

Yukarıda verdiğimiz sayısal döküm ve elde edilen sonuç; Balkan coğrafyasında, Osmanlılar zamanında, 14.-20. yüzyıllar arasında, yaklaşık 550 yıllık bir süre zarfında inşa edilen anıtsal eserlerin; arşiv belgeleri, yayınlar ve saha çalışmaları sonucu ortaya çıkan sonucunu bizlere vermektedir. Mevcut haliyle, Rumeli olarak da bildiğimiz **Balkan coğrafyasında, Osmanlı Dönemi'nde, 15.984 anıtsal eserin inşa edildiğini söyleyebiliriz.** Kuşkusuz elde ettiğimiz bu sayı, binlerce olduğunu bildiğimiz konutları içermemektedir. Ayrıca, Balkan coğrafyasının bütünüyle taranarak tam bir *Osmanlı Dönemi Taşınmaz Kültür Mirası Envanteri* yapıldığını da söyleyemeyiz. Hâlâ, sahada tespit edilmeyi bekleyen pek çok yapı ile arşivlerde incelenmeyi bekleyen binlerce belge bulunmaktadır. Bu eksiklikler giderildiğinde, yukarıda elde ettiğimiz sayının daha da artacağı kesindir.

Gerek savaşlar ve gerekse doğal afetler veya siyasi nedenlerle, Balkan coğrafyasında Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen mimarlık eserlerinden çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Arşiv belgeleri ve sahada yapılmış olan çalışmalardan, Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen 16.000 civarındaki farklı işlevli yapıdan çok azının (neredeyse 1/3'ünün) günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Eserlerin önemli bir kısmının yok olmasındaki ana faktörler arasında; savaş, yangın, salgın hastalık ve depremler ile tarihi mirasa sa-

hip çıkması gereken kurum, kuruluş ve kişilerin duyarsızlığı belirtilebilir.

Hali hazırdaki ülke sınırları dikkate alındığında, Osmanlı Dönemi'nde en fazla mimarlık eserinin inşa edildiği ülke olarak, **3771** eser ile Yunanistan dikkati çekmektedir. Bunu sırasıyla, Bosna- Hersek ve Bulgaristan izlemektedir. Balkan ülkelerinde inşa edilen ve varlığı tespit edilebilen eserlerden, günümüze ulaşanların sayısı irdelendiğinde ise, Makedonya ilk sırayı almaktadır. Arşiv, kütüphane ve sahada yapılan çalışmalardan, bu ülkede varlığı tespit edilen **1413** yapıdan, neredeyse **500**'ünün, kısmen veya tamamen günümüze ulaşabildiği anlaşılmaktadır.

Kuşkusuz, yerleşim birimleri (şehir, kasaba, köy, vb.) ile buralarda inşa edilmiş olan mimarlık mirasının yok olmasındaki en büyük etken savaşlar olmuştur. Bu durum, yakın geçmişte Bosna'da yaşanmış olan savaş ile bir kez daha kendisini göstermiştir.

Ülkemizde ve dünyanın diğer coğrafyalarında üretilmiş olan medeniyetimize ait maddi kültür varlıklarımız olan mimarlık eserlerinin tespiti, incelenmesi, değerlendirilmesi, tanıtılması, restorasyonlarının yapılarak gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla son yıllarda, kamu kurum- kuruluş ve üniversitelerin desteği ile önemli çalışmalar- projeler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Konu ile ilgili alanlardan oluşan uzmanlar marifetiyle gerçekleştirilen bu projelerle, Balkan coğrafyasındaki mimarlık mirasımızın tespiti, incelenmesi ve yayın çalışmalarıyla bilim dünyasına tanıtılması sağlanmaktadır. Ayrıca, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Belediyeler, vd. kurum ve kuruluşların öncülüğü ve desteği ile, Balkan coğrafyasındaki Osmanlı Dönemi'ne ait pek çok mimarlık eserinin (cami, türbe, han, çeşme, hamam, köprü, vd.) rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlatılarak restorasyonları gerçekleştirilmektedir. Böylece, deprem, yangın, savaş vb. nedenlerle harap olmuş ve onlarca yıldır ilgisizlik ve bakımsızlıktan yok olmak üzere olan bu eserler, yeniden hayat bulmuştur.

Mimarlık ve Sanat Tarihi araştırmalarında Anadolu coğrafyasındaki eserlere olan yoğun ilginin, aynı kültürün bir uzantısı konumundaki başta Balkanlar olmak üzere, diğer coğrafyalardaki yerleşim yerleri ve buralardaki mimarlık eserlerine de sirayet etmesi en büyük dileğimizdir. Bu sayede, Türk Mimarisi'nin lokal ve ulusal karakteri daha gerçekçi bir şekilde belirlenebilecek; sonra da dünya mimarisi içindeki durumunun ne olduğu hususu ciddi bir biçimde gündeme gelecektir.

F. Seçilmiş Kaynakça

- Akozan 1969: F.Akozan, Türk Külliyesi, *Vakıflar Dergisi*, 8, 303- 308.
- Aktüre 1981: S.Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Türk Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Andrejevic 1984: A.Andrejevic, *Islamska Monumentalna Umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd.
- Aru 1998: K. A. Aru, *Türk Kenti*, İstanbul: YEM Yayınları.
- Ayverdi 1966: E. H.Ayverdi, *İstanbul Mi'mari Çağının Menşei, Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Ayverdi 1979: E. H.Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Romanya, Macaristan, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını.*
- Ayverdi 1981: E. H.Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, II/3*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Ayverdi 1981: E. H.Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, III/3*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Ayverdi 1982: E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV,, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.*
- Balducci 1987: H. Balducci, Rodos'ta Türk Mimarisi, (Çev. C. Rodoslu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barkan 1942: Ö. L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar, Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 279- 386.
- Barkan 1963: Ö. L. Barkan, Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişine Ait Araştırmalar, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2, İstanbul, 239- 296.
- Boškovic 1957: T. Boskovic, *Arhitektura Srednieg Veka*, Beograd.
- Castellan 1995: G. Castellan, *Balkanların Tarihi, 14- 20. Yüzyıl*, (Çev. A. Y. Başbuğu), İstanbul.
- Cezar 1985: M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul.
- Çulpan 1975: C. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Deroko 1964: A.Deroko, *Spomenicija Arhitektura IX.- XVIII. Veka u Jugoslavije Narod Arhitektura*, I, Beograd.
- Doğan 1977: A. I. Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları, Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, İstanbul.
- Duda 1949: H. Duda, *Balkantürkischen Studien*, Wien.
- Elezovic 1940: G. Elezovic, *Turski Spomenici, 1348-1520, I/1*, Beograd.
- Elezovic 1952: G.Elezovic, *Turski Spomenici, I/2*, Beograd.
- Ergenç 1984: Ö.Ergenç, Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, İstanbul, 69- 78.
- Ergin 1936: O. N.Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul.
- Ergin 1939: O. Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul.
- Eyice 1963: S.Eyice, İlk Osmanlı Devrinin Dini- İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, İstanbul, 1- 80.
- Faroqhi 1993: S.Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. N. Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Goodwin 1976: G.Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London: Thames and Hudson Yayınları.
- Gökbilgin 1952: M. T. Gökbilgin, XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar- Mülkler- Mukataalar, İstanbul.
- Gökbilgin 1957: M. T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, İstanbul.
- İbrahimgil/Konuk 2006: M. Z İbrahimgil-N. Konuk, Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri, I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalcık 1987: H.İnalcık, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, I, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- İnciciyan/Andreasyan 1974: P. L.İnciciyan-H.D.Andreasyan, Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası, *İ.Ü. Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, 11- 88.

- Kaleşi 1972: H.Kaleşi, *Najstariji Vakufski Dokumenti u Jugoslaviji na Arapskom Jeziku*, Priština.
- Kiel 1990: M.Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385- 1912*, İstanbul: IRCICA Yayınları.
- Kiel 2000: M.Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, (Çev. İ. A. Kolay), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kienitz: F. K.Kienitz, (ty), *Büyük Sancağın Gölgesinde*, (Çev. S. H. Kakinç), İstanbul.
- Konuk 2010: N.Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, Ankara.
- Kumbaracı- Bogojevic 1998: L.Kumbaracı-Bogojevic, *Osmanliski Spomenici vo Skopje*, Skopje.
- Lape 1960: L.Lape, *Makedonia, Istorija Naroda Jugoslavije*, Beograd.
- Mc Gowan 1981: B.Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge.
- Minetti 1923: H.Minetti, *Osmanische Provinziale Baukunst auf dem Balkan*, Hannover.
- Molnar 1993: J.Molnar, *Macaristan'da Türk Anıtları*, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Orhonlu 1984: C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Özer 2006: M.Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi, (XIV.-XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pasic 1994: A. Pasic, *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, İstanbul.
- Reyhanlı 1976: T.Reyhanlı, *Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar, Türk Kültürü Araştırmaları, XV/1-2*, Ankara, 121- 141.
- Sokoloski 1976: M.Sokoloski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod Opşirni Popisni Defteri, od XV vek., III*, Skopje.
- Todorov 1983: N.Todorov, *The Balkan City, 1400- 1900*, London.
- Tunçel 1980: M. Tunçel, *Osmanlı Mimarisi'nde Bedestenler*, Ankara.
- Vırmiça 1999: R.Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri, I*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Yenişehirlioğlu 1989: F.Yenişehirlioğlu, *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları*, Ankara.